

СТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ БІБЛІОТЕК ПРИ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ЕПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про заснування та розвиток бібліотек при церковно-парафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізовано створення, функціонування, матеріальне забезпечення шкільних бібліотек.

Ключові слова: Полтавська єпархія, шкільні бібліотеки, церковнопарафіяльні школи, бібліотечна справа, фонд, комплектування.

Становлення освіти в Україні, соціальні, економічні та культурні реформи в суспільстві впливають на пошук нової стратегії розвитку системи навчання, зумовили суттєві зміни її пріоритетів і цінностей у напрямку поєднання традицій, досвіду та інновацій. В останні роки характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, невідчужених кон'юнктури. Їх включення у сучасну освітню систему є реальною альтернативою бездуховності та засобом подолання моральної кризи суспільства. З огляду на це, важливого значення набуває вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл (далі – ЦПШ) в українських землях, які зробили вагомий внесок у ліквідацію неписьменності народу, в піднесенні його духовності. ЦПШ набули поширення у багатьох українських губерніях, але найбільше – у правобережних, де кількість земських шкіл була невеликою. Однак і в лівобережних губерніях їх відсоток був значним порівняно зі школами інших типів.

Діяльність ЦПШ у Полтавській єпархії вже має належне висвітлення [14]. У даній статті зроблено спробу зосередити увагу на такому аспекті загальної теми, як висвітлення процесу функціонування шкільних бібліотек, які забезпечували належний навчально-виховний процес у ЦПШ Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У працях деяких сучасних вітчизняних дослідників дана проблема вже порушувалася. Зокрема, дослідниця С. Фунтікова висвітлила процес створення бібліотек при ЦПШ у масштабах всієї Російської імперії [17]. Однак не виокремила особливостей функціонування бібліотек при церковних школах українських єпархій імперії.

Навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних ЦПШ висвітлювала на сторінках своїх праць історик О.О. Драч. Територіальні рамки її дисертації охоплюють 9 губерній України, які перебували в складі Російської імперії [6].

Г.В. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. [16]. Рамки роботи охоплюють всі земські та не земські губернії України, тому автор не ставила перед собою мету розкрити особливості освітньої діяльності духовенства саме на Лівобережжі.

Ґрунтовне монографічне дослідження присвятив ЦПШ Правобережної Київщини ХІХ – початку ХХ ст. історик В.С. Перерва [13]. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, учнівський контингент, матеріальне забезпечен-

ня, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини. Дослідник побіжно згадав про бібліотеки ЦПШ.

Дослідниця С.Б. Бричок свою дисертацію ЦПШ в системі початкової освіти на Волині у другій половині XIX – 20-ті рр. XX століття [1]. У роботі здійснено цілісний аналіз діяльності шкіл даного типу в системі початкової освіти Волинської губернії, виявлено їх навчально-виховні засади й особливості. Розкрито сутність і зміст кадрового та науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких би було достатньо висвітлено процес створення, функціонування, матеріальне забезпечення бібліотек при ЦПШ Полтавської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати створення, діяльність, матеріальне забезпечення та роль приватної ініціативи у забезпеченні бібліотек при ЦПШ Полтавської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2-3 роки навчання) і двокласні (4-5 років).

Церковні школи призначалися для дітей православного віросповідання різних соціальних верств населення. Соціальне походження учнів ЦПШ було майже однорідним: діти незможних верств населення, селян, бідняків, міщан, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступні. Шкільний вік у ЦПШ вважався з восьми років, але, як правило, діти починали вчитися у дев'ять і більше років. ЦПШ були поширені в основному в сільській місцевості, у віддалених хуторах, далеко від проїжджих доріг; там, де багатій школі інших відомств було важко існувати через бідність населення.

Питання матеріального забезпечення ЦПШ протягом 1884-1917 років було одним із найважливіших у їх діяльності. Адаже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її пристосованим до навчання приміщенням, необхідною літературою та кваліфікованим педагогічним персоналом. А наявність цих складових гарантувало ефективність навчання та виховання у школі.

Указ про створення бібліотек при ЦПШ було опубліковано 1829 року. Згідно з указом від 29 жовтня 1836 року «книги разрешалось покупать на кошельковые церковные деньги» [17, с.240]. У 1894 році Училищна Рада при Святійшому Синоді розіслала зі свого книжного складу комплекти книг для 3 тисяч парафій, поклавши тим самим початок утворенню в них бібліотек. Через два роки було вислано комплекти ще для 3 тисяч бібліотек.

1896 року на честь коронування царя єпархіальні органи влади прийняли постанову про відкриття в своїх благочинних округах бібліотек духовної літератури. Так почався процес формування понад 900 бібліотек при церковнопарафіяльних школах Російської імперії. Наприкінці XIX ст. загальна кількість бібліотек ЦПШ в імперії досягла 26683 [17, с.241].

Бібліотеки ЦПШ були трьох видів: народні – для вчителів і всього дорослого населення; учнівські – для позакласного читання і навчальні, фонди яких формувалися з підручників. Розміщувалися бібліотеки при храмах (церквах), ЦПШ, іноді при монастирях. Кошти на їх утримання виділяли храми, приват-

ні особи, інколи земства. З 1896 року держава почала виділяти на їх утримання матеріальну допомогу.

З 1890 року було припинено безкоштовну розсилку підручників від міністерства народної освіти по єпархіях у ЦПШ через значне збільшення місцевих джерел на утримання цих навчальних закладів. Училищна рада при Святійшому Синоді почала видавати власні підручники для продажу по здешевленій ціні (на 35-50% нижче) [18, арк.4].

Протягом 1909-1914 рік Синодальна Училищна рада передала в бібліотеки через свій книжний склад понад 15 млн. своїх видань (підручників, посібників і книг для позакласного читання) на суму 3,5 млн. руб. і ще на 1,3 млн. руб. приватних видань [17, с.241]. Як була організована ця діяльність розповідається в одному з єпархіальних звітів: «Порядок снабжения церковных школ книгами и учебными пособиями за отчетный год оставался обычным. Как и в предшествующие годы школы епархии снабжались учебниками и учебными пособиями безвозмездно из отделений. Эти последние книги поступали от Издательской Комиссии Училищного Совета при св. Синоде. Отделения предварительно собирали сведения о потребном количестве учебных книг для школ и заблаговременно посылали через Епархиальный Училищный Совет в Издательскую Комиссию требовательные ведомости, так, чтобы к началу учебного времени книги уже поступали в отделения» [17, с.241].

У фондах бібліотек духовного відомства переважно були книги першого випуску «Приходской библиотеки» В. Шемякина, журнал «Русский паломник» за 1888-1894 роки, твори Іоанна Златоуста, Євангеліє, різноманітні релігійні листки. Також була науково-популярна, художня література, яка становила приблизно п'яту частину бібліотечного фонду. Надходили в бібліотеки ЦПШ і періодичні видання. Іноді невдоволення духовної влади викликали вчинки священників, які, користуючись тим, що бібліотеки ніхто не перевіряє, виписували не релігійні видання, а світські газети і пригодницькі романи.

Релігійні книги в бібліотеках при ЦПШ видавалися читачам відповідно до хронології свят. Читалися книги не лише школярами, але й батьками. Нерідко діти читали бібліотечні книги вголос для дорослого населення. До бібліотек зверталися не тільки за книгами, часто приходили просто поспілкуватися зі священником. До бібліотечної роботи залучалися й учні. Зокрема, відомий педагог церковних шкіл П. Мироносицький повідомляв, що учні обіймали такі посади: «один заведует библиотеками – учебной, ученической и миссионерской противораскольнической. Я научил его самостоятельно вести каталог библиотек. По сложности и значительности письменной работы библиотекаря назначен помощник из младшего отделения. Ближе всего к библиотекаряю стоит переплетчик. Его обязанность – переплестать всякую новую книжку, подклеивать листочки у старых. Переплетчику помогают любители переплетного дела» [17, с.241].

Нерідко земства надсилали книги до ЦПШ. Відомо, що до бібліотеки Великокобелячківської ЦПШ Полтавської єпархії лише з вересня 1877 року повітове земство надіслало 70 екземплярів різних підручників, їх кількість постійно поповнювалася [15, с.421].

При багатьох ЦПШ Полтавської єпархії діяли народні бібліотеки-читальні для вчителів і учнів та відділи єпархіального книжного складу. Там знаходилися підручники та навчальні посібники, а також книги релігійно-морального змісту, видані Синодом. Причому, шкільні бібліотеки при ЦПШ були кращими, вони забезпечувалися книгами майже на 85%, а світські на 51% [8, с.109]. Підручниками користувалися лише тими, які були затверджені Училищною Радою при Святійшому Синоді.

Училищна рада при Святійшому Синоді в середньому виділяла по 200 руб. на повіт на придбання підручників. Повітові відділи, зібравши заявки на книги від завідувача школи, складали загальний список і подавали в Полтавську єпархіальну училищну раду. Там, зробивши загальну вимогу на книги по єпархії, подавали її до Училищної ради при Святійшому Синоді. Протягом 1895-1896 навчального року Училищна рада надіслала для безкоштовного розповсюдження у церковні школи Полтавської єпархії 1000 примірників першого випуску «Приходской библиотеки» [11, с.53].

Багато повітових відділів виписувало книги для ЦПШ на місцеві кошти. Зокрема, протягом 1897-1898 навчального року Гадяцький відділ витратив на підручники 134 руб. 6 коп., Золотоніський і Кобеляцький – по 200 руб., Костянтинградський – 500 руб., Переяславський – 134 руб. 15 коп., Прилуцький – 534 руб., Роменський – 200 руб. і Хорольський – 300 руб. [10, с.712]. Для безкоштовного постачання підручників ЦПШ майже при всіх відділах Полтавської єпархіальної училищної ради існували книжкові склади.

У 1894 році в бібліотеці чоловічої ЦПШ при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі налічувалося 280 примірників книг – підручників і посібників для позакласного читання, 50 історичних картин, карта Палестини, таблиці шкільних молитов, символи віри тощо [7, с.935]. Така кількість книг і наочних приладь могла бути лише у великих ЦПШ.

Опрацьовані документи дають підстави зробити висновок, що бібліотеки ЦПШ Полтавської єпархії були, переважно, невеликими із доволі бідними фондами. Зокрема, у бібліотеці Великокобелячківської ЦПШ Кобеляцького повіту Полтавської єпархії значилося лише 66 книг, серед яких: 40 – релігійно-просвітницької та історичної тематики, 20 підручників і 6 посібників для вчителя. Крім цього, з 1896 року на церковні кошти регулярно передплатувався журнал «Церковно-приходская школа» [2, с.36]. Хоча вже у 1916 році шкільна бібліотека налічувала 110 примірників книг і вважалася серед подібних навчальних закладах повіту досить таки «порядочною» [12, с.849].

У 1899 році Полтавська єпархія замовила в Санкт-Петербурзі 60 примірників Азбуки, 525 – Євангеліє слов'янською мовою, 1464 – коротких молитвословів, 584 – псалтирів, 10 – правил і програм ЦПШ [3, арк.27]. Як свідчить замовлення, найбільшим попитом користувалися короткі молитвослови. Їх можна було використовувати не лише під час занять учнів, а й дарувати на церковні свята, на випускних іспитах, а також заохочувати такими подарунками школярів до навчання тощо.

У 1902 році часопис «Церковно-приходская школа» виписувало лише 4 школи ЦПШ Полтавської єпархії: Пушкарівська, Решетилівська, Покровська, Мачухівська, Лукошинська [4, арк.30]. Якщо врахувати, що ЦПШ у Полтавській єпархії діяло 38, то це було мізерна кількість навчальних закладів, які виписували спеціальний часопис.

У 1902 році повітові відділи Єпархіальної училищної ради виписали з книжкового складу при Святійшому Синоді навчальної літератури на суму 11 660 руб. і 99 коп. [5, арк.13].

Станом на 1902 рік у Полтавському повіті діяло 38 церковно-шкільних бібліотек, із них 9 – у місті Полтава (Соборно-Богородицька, Преображенська, Миколаївська, Троїцька чоловіча і жіноча, Знаменська, Покровська в районі Павленок, при Будинку працелюбства, Стрітенська) [5, арк.103].

За іншими даними, у 1902 році зі Святійшого Синоду у ЦПШ надійшли нові книги у 12 нових бібліотек Полтавської єпархії. Із 39 ЦПШ Полтавській

епархії бібліотеки діяли при 26 школах, і склалися вони з книг, які були вислані зі Єпархіальної училищної ради. При двох школах – Різвяно-Богородицькій м. Полтави і при Хрестовоздвиженському монастирі діяли власні бібліотеки. При Сампсоніївській ЦПШ на околиці Полтави, Покровській в районі Павленок, Будинку працелюбства, Свято-Троїцькій чоловічій м. Полтави, Лиманській, Байракській, Гожулівській, Введенській Решетилівській, Козло-Ольшанській, Брусилівській і Лукошинській бібліотек взагалі не було [4, арк.65].

Під час урочистого відкриття Сампсоніївської ЦПШ на Полі Полтавської битви на околиці Полтави для хлопчиків 24 вересня 1889 р. єпископ Іларіон благословив учителів і учнів іконою Христа Спасителя (у срібній ризи). Крім цього він подарував школярам Псалтир великого формату у чудовій оправі [9, с.668]. Школярі також отримали від єпископа під час відкриття школи книжки та навчальні посібники. Тоді ж учні отримали подарунки і від інших гостей: книжки, брошури, посібники, ікони, ноти, географічні карти, канцелярські приладдя тощо. Частину книжок, столи, книжкову шафу школі подарувало Полтавське єпархіальне училище. Окрім цього, книжки в кількості 257 екземплярів надійшли до школи від Петербурзького Комітету грамотності завдяки клопотанню І.С. Агапова (полковника головного штабу, який відвідав Полтаву влітку 1888 р. і дізнався про існування школи). Ця вся навчальна література зберігалася в шкільній бібліотеці.

Підводячи підсумки діяльності бібліотек при ЦПШ, варто зазначити, що за рідким виключенням вони не досягли великого успіху. Книг катастрофічно не вистачало. Причин цьому кілька: конкуренція із земськими школами, негативні відгуки у світській пресі про діяльність ЦПШ, відсутність коштів на купівлю книг, необхідність певної підготовки читачів до читання духовної літератури тощо. Незважаючи на це, бібліотеки ЦПШ все таки зробили певний внесок у моральне виховання і освіту народу. Зокрема, варто відмітити їх активну рекомендаційну роботу і увагу до кожного читача. Розвиваючись під покровительством ЦПШ, бібліотеки сприяли духовно-моральному вихованню дітей.

У подальшому автор продовжить досліджувати дану тему, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове їх забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Бричок С.Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С.Б. Бричок. – Житомир, 2005. – 26 с.
2. Гужва Ю.М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області / Ю.М. Гужва. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – 154 с.
3. Державний архів Полтавської області, ф.512, оп.1, спр.1.
4. Там само, спр.3.
5. Там само, спр.4.
6. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.О. Драч. – Х., 2001. – 280 с.
7. Мужская одноклассная церковноприходская школа при Полтавском Крестовоздвиженском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – Часть неофиц. – №22. – С. 935-937.
8. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Х., 1912. – 243 с.
9. Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1887-1888 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1889.– №20. – С. 668-687.
10. Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1897-1898 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофиц. – 1899. – № 23. – С. 710-718.

11. Отчет о состоянии церковноприходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895-96 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – Часть офиц. – №3. – С. 48-55.
12. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1915-16 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – Часть офиц. – № 11. – С. 849-859.
13. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / В.С. Перерва. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
14. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.) / І.М. Петренко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.
15. Пясецкий И. Церковноприходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда : исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы / И. Пясецкий // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофиц. – 1901. – №9. – С. 421-432.
16. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г.В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
17. Фунтикова С. Библиотеки церковноприходских школ: создание и деятельность / С. Фунтикова // Народное образование в России : ист. альманах. – М. : Народное образование, 2000. – С. 240-243.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.127, оп.876, спр.666.

In article there is a speech about the basis and development of libraries at parish schools of the Poltava diocese at the end of XIX – the beginning of the XX century. On the basis of the complex analysis of sources and scientific researches creation, functioning, material security of school libraries is analyzed.

Key words: *Poltava diocese, school libraries, parish schools, library science, fund, completing.*

Отримано: 28.01.2015

УДК 930.25:27-72+026:27-72(477.43)«17/19»

Ю. І. Блажевич,
м. Хмельницький

ЦЕРКОВНІ АРХІВИ ТА ЦЕРКОВНІ БІБЛІОТЕКИ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО ПОВІТУ (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)

В статті на основі архівних та документальних матеріалів, публікацій періодичних видань, наукових історичних досліджень висвітлено місце та роль церковних архівів і церковних бібліотек в духовно-релігійному житті і побуті мешканців Старокостянтинівського повіту в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття, їх наповнення та взаємодію із шкільними бібліотеками щодо релігійного виховання підростаючого покоління. Подано описи архівних матеріалів і перелік духовно-релігійної літератури, їх значення у духовному житті мешканців повіту.

Ключові слова: *Поділля, Старокостянтинівщина, церковні архіви, церковні бібліотеки, релігійна література, описи парафій і церков, обряди і традиції.*

У ХІХ ст. було закладено основи наукового знання щодо стародавньої історії України, заселення її регіонів, розвитку продуктивних сил, розвитку культурно-духовних процесів тощо. Становлення історичного і релігійного краєзнавства проходило в умовах інкорпорації краю до складу Російської імперії, поступової де-